

تحلیل کارگفتی دعا در قرآن کریم با تأکید بر مبانی تربیتی آن

۱. محمد هادی اربابی: دانشجوی دکتری، گروه زبان انگلیسی، واحد زاهدان، دانشگاه آزاد اسلامی، زاهدان، ایران

۲. مسعود اکبری زاده: استادیار، گروه زبان و ادبیات عربی، واحد زاهدان، دانشگاه آزاد اسلامی، زاهدان، ایران

۳. مهدی محمدی نیا: استادیار، گروه زبان‌شناسی، دانشگاه ولایت، ایرانشهر، ایران

* ایمیل نویسنده مسئول: m.akbarizadeh@iauzah.ac.ir

چکیده

پژوهش‌های بین رشته‌ای در حیطه قرآن کریم و بررسی پیرامون آن، مستلزم کاوش در دستاوردهای علوم گوناگون و استفاده از اشارات قرآنی و دریافت نسبت بین آموزه‌های آن با این علوم است. زبان‌شناسی را توانسته یکی از این علوم برشمرد که کاربردهای گوناگون در علوم انسانی داشته و در حیطه پژوهش‌های قرآنی نیز جایگاه خاص یافته است مانند رویکردهای این دانش در ساحت و حیطه قرآن که تاکنون کمتر بدان اشاره شده، زبان‌شناسی شناختی است. این دانش رویکردی داشته که به زبان به صورت وسیله‌ای برای کشف نظام شناختی انسان اندیشیده و یکی از شاخه‌های زبان‌شناسی معاصر است که روش‌های نوینی را در راستای تحلیل متون گوناگون، مانند متون دینی و مخصوصاً قرآن کریم ایجاد کرده و از اشکالات احتمالی مفسرین در راستای هر تعبیری به تعبیر دیگر ممانعت نموده و آن‌ها را به این امر سوق داده که مفهوم‌سازی پنهان در هر تعبیر قرآنی را آن‌گونه که هست، کسب کند.

کلیدواژگان: تحلیل کارگفتی، دعا، قرآن کریم، مبانی تربیتی.

شیوه استناددهی: اربابی، محمد هادی، اکبری زاده، مسعود، و محمدی نیا، مهدی. (۱۴۰۵). تحلیل کارگفتی دعا در قرآن کریم با تأکید بر مبانی تربیتی آن. *شریعت، فلسفه و اخلاق*، ۴(۳)، ۱-۲۰.

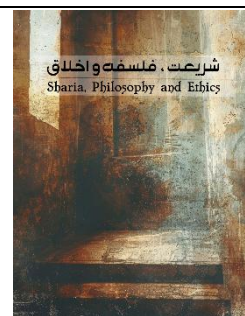
تاریخ ارسال: ۲۳ فروردین ۱۴۰۵

تاریخ بازنگری: ۲۰ خرداد ۱۴۰۵

تاریخ پذیرش: ۲۵ خرداد ۱۴۰۵

تاریخ چاپ اولیه: ۱۵ مرداد ۱۴۰۵

تاریخ چاپ نهایی: ۱ شهریور ۱۴۰۵

© ۱۴۰۵ تمامی حقوق انتشار این مقاله متعلق به نویسنده است. انتشار این مقاله به صورت دسترسی آزاد مطابق با گواهی (CC BY-NC 4.0) صورت گرفته است.

Speech Act Analysis of Prayer in the Holy Qur'an with Emphasis on Its Educational Foundations

1. Mohammad Hadi Arbabi: PhD Student, Department of English, Zah.C., Islamic Azad University, Zahedan, Iran
2. Masoud Akbarizadeh*: Assistant Professor, Department of Arabic Language and Literature, Zah.C., Islamic Azad University, Zahedan, Iran
3. Mehdi Mohammadi Nia: Assistant Professor, Department of Linguistics, Velayat University, Iranshahr, Iran

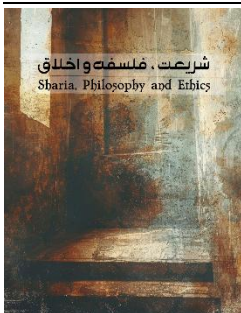
*Corresponding Author's Email: m.akbarizadeh@iauzah.ac.ir

Abstract

Interdisciplinary studies in the field of the Holy Qur'an and its examination require exploring the achievements of various sciences, utilizing Qur'anic indications, and identifying the relationship between its teachings and these disciplines. Linguistics can be considered one of these sciences, as it has found diverse applications in the humanities and has also acquired a distinctive position in Qur'anic studies. One of the approaches within this discipline that has received comparatively less attention in the study of the Qur'an is cognitive linguistics. This field adopts an approach that regards language as a means of uncovering the human cognitive system and is recognized as one of the major branches of contemporary linguistics. Cognitive linguistics has developed innovative methods for analyzing various texts, including religious texts and especially the Holy Qur'an. Furthermore, it helps prevent potential interpretive errors that may arise when exegetes substitute one expression for another and guides them toward understanding the conceptualizations embedded within each Qur'anic expression as they truly are.

Keywords: *Speech Act Analysis, Prayer, Holy Qur'an, Educational Foundations.*

How to cite: Arbabi, M. H., Akbarizadeh, M., & Mohammadi Nia, M. (2026). Speech Act Analysis of Prayer in the Holy Qur'an with Emphasis on Its Educational Foundations. *Sharia, Philosophy and Ethics*, 4(3), 1-20.

Submit Date: 12 April 2026

Revise Date: 10 June 2026

Accept Date: 15 June 2026

Initial Publish Date: 06 August 2026

Final Publish Date: 23 August 2026

© 2026 the authors. This is an open access article under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) License.

Extended Abstract

Prayer, as one of the central concepts of Qur'anic discourse and Islamic educational thought, is not merely a devotional utterance or an individual act of supplication, but a complex linguistic, spiritual, ethical, and pedagogical phenomenon. From the perspective of speech act analysis, prayer in the Holy Qur'an may be understood as a form of meaningful action performed through language, in which the speaker does not simply produce words, but enacts humility, dependence, hope, repentance, trust, request, praise, and moral orientation before God. In Islamic sources, prayer is repeatedly associated with faith, inner serenity, servitude, and recognition of divine sovereignty; therefore, it carries both expressive and transformative functions. The Qur'anic concept of prayer is grounded in the act of "calling" God, but this calling is never reducible to a verbal request; rather, it reflects a cognitive, affective, and existential relation between the human being and the Creator (1). In this sense, prayer becomes a pedagogical speech act that educates the believer by shaping consciousness, correcting intention, strengthening reliance upon God, and directing the soul toward moral refinement. The significance of prayer in the Qur'an is also evident in the semantic breadth of its forms, including calling, requesting, worshipping, invoking, seeking aid, and addressing God with reverence, all of which reveal its deep connection with religious experience and ethical formation (2). Accordingly, the present study examines the speech-act structure of prayer in the Holy Qur'an with emphasis on its educational foundations and seeks to show how Qur'anic prayer functions as a linguistic act that simultaneously expresses belief, constructs moral subjectivity, and guides human conduct.

The theoretical basis of the study is rooted in the view that language is not only a system of signs but also a field of action. In speech act theory, utterances are not limited to conveying information; they may command, warn, promise, praise, request, declare, invite, express emotion, or transform the social and spiritual situation of the speaker. When this approach is applied to Qur'anic discourse, prayer appears as a multidimensional act that includes locutionary, illocutionary, and perlocutionary dimensions. The locutionary dimension is the verbal form of prayer; the illocutionary dimension is the intention embodied in the act of calling upon God; and the perlocutionary dimension is the spiritual, psychological, and moral effect that prayer produces in the believer. In this framework, Qur'anic prayer includes directive acts such as request and supplication, expressive acts such as praise and confession, commissive acts such as repentance and commitment, and declarative or assertive acts such as acknowledgment of divine power and human need. The Qur'an also employs prayer in contexts of warning, encouragement, repentance, gratitude, and communal solidarity, thereby linking the linguistic act of supplication with guidance and education (3). The distinction of Qur'anic speech acts lies in their inherently formative and guiding nature, for they do not merely communicate meaning but orient the human being toward spiritual awakening, ethical discipline, and conscious dependence on God (1). Thus, the speech act of prayer in the Qur'an should be read not only as a theological expression but also as an educational mechanism embedded in divine discourse.

The semantic analysis of prayer in the Qur'an shows that the concept appears in various meanings, including calling, invoking, asking, inviting, worshipping, and seeking divine assistance. Although these meanings differ according to context, their common semantic core is the act of calling with need, attention, and desire (2). Qur'anic usages of prayer include calling upon God for forgiveness, asking for guidance, inviting others toward divine truth, and expressing servitude before the Lord of the worlds. These meanings reveal that prayer is at once personal and communal, inward and outward, devotional and ethical. Islamic traditions further expand this semantic field by identifying specific modes of prayer, such as *raghbah*, *rahbah*, *taḍarru'*, *tabattul*, *ibtihāl*, and *isti'ādhah*, each of which corresponds to a particular spiritual condition, bodily posture, and affective orientation. *Raghbah* expresses longing and hopeful desire, *rahbah* expresses fear and awe, *taḍarru'* expresses humility and lamentation, *tabattul* signifies detachment from all besides God, *ibtihāl* indicates intense pleading

and tearful devotion, and *isti'ādhah* refers to seeking refuge in God (4). These categories show that prayer is not merely verbal; it involves the body, emotion, intention, and spiritual state of the supplicant. Narrations from the Imams describe the gestures and postures associated with these forms, such as raising the hands, turning the palms, moving the fingers, or stretching the arms in supplication, which indicates that prayer is an embodied speech act through which the believer's inward state is manifested outwardly (8). Consequently, prayer becomes a comprehensive educational act that trains the believer in humility, attentiveness, sincerity, dependence, reverence, and self-awareness.

The educational foundations of prayer are most clearly visible in its role in moral refinement. Prayer teaches the believer to stand before God with shame, sincerity, repentance, and awareness of divine presence. One of the first moral effects of prayer is the cultivation of *ḥayā'*, or sacred shame, before God. The believer who recognizes that God is constantly aware of human actions refrains from sin not merely out of fear of punishment, but out of reverence and moral consciousness. Islamic traditions describe the highest degree of shame as the awareness that God fully knows the servant's inner and outer states; therefore, a person who sins while knowing that God sees him has not realized true shame before the Divine (5). In this respect, prayer educates the soul by making the servant conscious of divine nearness and accountability. The moral function of prayer is also connected to purification from sin. Many narrations emphasize that certain sins prevent prayer from ascending or being accepted, including hypocrisy, unlawful livelihood, negligence in prayer, injustice toward others, hardness of heart, and disobedience to divine commands (14). The supplicant must therefore prepare the ground for prayer through ethical conduct, lawful action, sincerity, repentance, and avoidance of moral corruption. This shows that prayer is not an isolated ritual but part of a wider moral discipline. The believer's speech before God must be supported by action, for supplication without righteous conduct is compared to shooting an arrow from a bow without a string (14). Thus, the Qur'anic and hadith-based understanding of prayer links language with ethical responsibility and makes the acceptance of prayer dependent upon the moral transformation of the supplicant.

Another central educational function of prayer is the cultivation of trust in God and liberation from dependence on created beings. In Qur'anic spirituality, the servant who truly recognizes God as the ultimate cause and source of all power feels ashamed to turn in ultimate dependence toward anyone other than Him. Prayer, therefore, becomes an act of spiritual reorientation: it redirects the heart from dispersion among worldly causes to concentration upon the divine source of all assistance. Narrations repeatedly emphasize that God responds to those who call upon Him sincerely, while those who abandon divine reliance and attach their hope to created beings deprive themselves of the fullness of divine grace (14). This does not negate ordinary human cooperation, but it establishes a hierarchy of dependence in which all means are understood as subordinate to God. The pedagogical implication is that prayer trains the believer in inner freedom, sincerity of intention, and spiritual dignity. It prevents servility before worldly powers and encourages the human being to seek strength, forgiveness, provision, protection, and guidance from the One who is self-sufficient. Moreover, prayer has a social dimension in the Qur'an, since many Qur'anic prayers are expressed in the plural form and include requests for parents, believers, brothers in faith, and future generations. This communal language of prayer teaches social solidarity, compassion, intercession, and shared moral responsibility. Supplication for others, especially for believers who preceded one in faith, shows that Qur'anic prayer extends beyond individual salvation and becomes a form of social and spiritual education. It forms a community that remembers, forgives, supports, and prays for one another within the horizon of divine mercy.

In conclusion, the speech act analysis of prayer in the Holy Qur'an demonstrates that prayer is a dynamic linguistic, spiritual, and educational act through which the believer speaks, acts, learns, reforms, and draws near to God. Prayer is not simply a request for needs, nor is it limited to a private devotional moment; rather, it is a formative practice that constructs the moral personality of the human being. Through prayer, the believer

learns humility, sincerity, repentance, hope, fear, trust, gratitude, patience, and social responsibility. The Qur'anic language of prayer reveals that human speech can become a means of transformation when it is rooted in faith and directed toward the Divine. Prayer educates the heart by reminding it of its dependence, educates the tongue by disciplining it toward truth and reverence, educates the body by involving it in gestures of humility, and educates society by encouraging collective supplication and concern for others. Therefore, prayer in the Qur'an should be regarded as one of the most important foundations of Islamic moral and educational formation, because it unites language, belief, action, and character in a single spiritual process.

در تعدادی از منابع، دعا به ایمان تعبیر شده است. بنابراین، یک کنش گفتاری است که از روحی آرام و با اعتقاد اخذ شده است. شیخ طبرسی بر آن است که اگر به خاطر دعوت شما به اسلام نبود، حق تعالی توجهی به شما نداشت. به نظر ایشان، «دعاء کم» دعا باشد؛ چراکه از امام صادق (ع) روایت شده است که: «دعای بیشتر از قرائت قرآن افضل است» و امام این آیه را تلاوت خواهد کرد. علامه طباطبایی نیز اذعان دارد که حق کلام در این است که هدف از دعا در آیات، «خواندن حق تعالی» است. در واقع، اگر حق تعالی را نخوانید، ارزشی نخواهد داشت (۱).

سه نوع کنش برای گفتار روزمره در نظر داریم که در هر بیانی، به صورت هم زمان اتفاق خواهد افتاد:

کنش بیانی: این صورت کنش به گفتار گوینده بازخواهد گشت.

کنش منظوری: که به قصد گوینده در اذعان کلمات بازخواهد گشت و واکنش مخاطب یا شنونده را بر کنش غیربیانی به همراه دارد.

سرل نیز کنش های گفتاری را به پنج دسته تقسیم کرده است: اعلامی، ترغیبی، عاطفی، تعهدی و اعلانی.

با تأکید به تفحص های انجام شده در قرآن کریم، کنش های ترغیبی، اعلامی، عاطفی و تعهدی در آن بسیار ضرورت دارد.

انواع زیرمجموعه های مورد استفاده در قرآن کریم که شامل کنش ترغیبی: پرسشی (هدف و شناخت، دعوت به تأمل، پیش بیانی، جلب توجه)، دستوری، خطاری، هشدار دهنده، انذار دهنده، تشویق، بشارت دهنده؛ کنش اعلامی همچون تأکید، ذکر علت، انگیزش و شناخت، بیان اتفاق، بیان نحوه وقوع، بیان تردید و... است. موارد بیان شده همگی کارگفت هایی در قرآن است. از شباهت های کارگفت در قرآن کریم با دیگر متون، موضوع اشتراک لحن بود که برای دعا در همه جا به یک شکل استفاده خواهد شد. اما تمایز کارگفت های بیان شده در قرآن این است که کلیه آیات و کارگفت های آن جنبه تربیتی و هدایتی دارد (۱).

وجوه دعا در قرآن دارای ابعاد معناشناسی مختلفی است:

الف) کنش گفتاری پیوستگی و یاری خواستن: (بقره: ۲) «ذَلِكِ الْكِتَابُ لَأَرْبَبَ فِيهِ هُدًى لِّلْمُتَّقِينَ»

پس اگر راست می گوید، (سوره ای مانند آن بیاورید) و گواهان خود را، غیر حق تعالی، فراخوانید (۱).

ب) کنش گفتاری منادا و خواندن با صدای بلند (انبیاء: ۲۱)

«أَمْ اتَّخَذُوا آلِهَةً مِنَ الْأَرْضِ هُمْ يُنشِرُونَ»

بگو من شما را تنها به وسیله وحی هشدار می دهم. ولی چون کران بیم داده شوند، دعوت را نمی شنوند. از این معنی در قرآن بسیار است.

ج) کنش گفتاری قول و گفتار (اعراف: ۷)

«فَلَنَقْصَنَّ عَلَيْهِمْ بِعِلْمٍ وَمَا كُنَّا غَائِبِينَ»

و زمانی که عذاب ما بر آنان آمد، سخنشان جز این نبود که بیان داشتند: راستی که ما ستمکار بودیم. و این واژه (دعوی) در قرآن مجید چهار بار آمده است. اما برخی منظور از دعوی را همان دعا می دانند.

د) کنش گفتاری عبادت و پرستش (یونس: ۱۰)

«دَعَوَاهُمْ فِيهَا سُبْحَانَكَ اللَّهُمَّ وَتَحِيَّتُهُمْ فِيهَا سَلَامٌ وَآخِرُ دَعْوَاهُمْ أَنِ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ»

و به جای خود، چیزی را که سود و زبانی به تو نمی رساند، بخوان.

ذ) کنش گفتاری خواستن (بقره: ۲)

«ذَلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ هُدًى لِّلْمُتَّقِينَ»

گفتند: از حق تعالی بخواه تا بر ما روشن گرداند که آن چگونه (گاوی) باشد؟ (چگونه) این ماده گاو بر ما مشتبه شده، اما امید که هدایت خواهیم یافت (1).

معانی دعا (و صیغه‌های آن در قرآن)

دعا در قرآن در معانی گوناگونی آمده است؛ اما محور همه این معانی «خواندن» است؛ ضمناً خواندنی که با خواست و طلب همراه است (2). در ذیل، معانی دعا و صیغه‌های آن را در قرآن با مثال‌هایی بیان می‌کنیم (3).

خواندن، دعا کردن، خواستن از خداوند:

مثال: اجیب دعوه الداع اذ ادعان (بقره/۱۸۶)

دعوت درخواست کننده را، زمانی که مرا بخواند، اجابت می‌کنم.

رب اجعلنی مقیم الصلوه و من ذریتی ربنا و تقبل دعا (ابراهیم / ۴۰)

حق تعالی، من و ذریه مرا نمازگزار گردان و بارالها دعای ما را اجابت فرما.

نمونه‌های دیگر: آل عمران، ۳۸/ اعراف، ۱۸۹/ یونس، ۱۰ و ۱۲ و ۸۹/ فرقان، ۷۷/ نمل، ۶۲/ زمر، ۴۹/ غافر، ۶۰/ فصلت، ۵۱/ قمر، ۱۰ و... ندا دادن، صدا زدن:

مثال: لا تجعلوا دعا الرسول بینکم کدعا بعضکم بعضاً... (نور/۶۳)

(ای مؤمنین) شما دعای رسول صلی الله علیه و آله و ندا کردن او را همچون ندای بین یکدیگر قرار ندهید.

و یوم یقول نادوا شرکاء الذین زعمتم فدعوهم فلم یتجیبوا لهم و جعلنا بینهم موبقاً (کهف/۵۲).

و یادآوری کن روزی را که حق تعالی به کافران می‌گوید: اکنون آنانی را که شریک من می‌پنداشتید، بخوانید و آن‌ها بخوانند و یکی اجابت نکند؛ پس بین همه آن‌ها جایگاهی سخت مهلک قرار دادیم.

نمونه‌های دیگر: بقره، ۱۷۱/ آل عمران، ۱۵۳/ نمل، ۸۰/ روم، ۲۵/ قصص، ۶۴/ احقاف، ۵ و...

دعوت کردن به امری یا به‌سوی کسی، فراخواندن:

مثال: و من احسن قولاً ممن دعا الی الله و عمل صالحاً و قال اننی من المسلمین (فصلت/۳۳)

در جهان از آن کس که خلق را به سمت خدا خواند و نیکوکار گردید و همی به عجز و لابه گفت که من تسلیم خدایم، کدام کس بهتر و نیکوگفتارتر است؟

و الله یدعوا الی دارالسلام... (یونس/۲۵)

و خدا همه خلق را به سرمنزل سعادت و سلامتی دعوت می‌کند.

نمونه‌های دیگر: بقره، ۲۸۲/ انفال، ۲۴/ هود، ۶۲/ یوسف، ۱۰۸/ رعد، ۳۶/ ابراهیم، ۹ و ۲۲ و...

در باب افتعال به معنی: خواستن، طلبیدن:

مثال: و لکم فیها ما تدعون (فصلت/۳۱)

و هر چه طلب کنید، به شما داده می‌شود.

لهم فيها فاكهه و لهم ما يدعون (یس / ۵۷)

برای آن‌ها میوه‌های گوناگون و هر چه بخواهند، آماده است.

نمونه دیگر: ملک، ۲۷

مثال: فما كان دعويهم إذ جاءهم بأسنا إلا أن قالوا إنا كنا ظالمين (اعراف / ۵)

پس در هنگامی که عذاب ما به آنان رسید، جز این دعوی نکردند که ما خود ستمکار و مستحق عذاب بودیم.

به لفظ «دَعَى» به معنی: «پسرخوانده» که جمع آن «أدعیاء» است:

مثال: و ما جعل أدعیاءكم أبناءكم (احزاب / ۴)

و فرزندخوانده‌های شما را فرزند حقیقی شما قرار نداده است.

نمونه دیگر: احزاب، ۳۷

انواع دعا

دعا و خواندن خدای متعال بر سه قسمت است:

الف) دعا در مدح و ثنای حق تعالی، همچون: «یا لا اله الا انت»، «ربنا لک الحمد»

ب) درخواست بخشش و رحمت الهی، همچون: «اللهم اغفر لنا»

ج) برای بهره مادی و دنیوی (بهره‌مند شدن از دنیا)، همچون: «اللهم ارزقنی مالاً و ولداً»

و چون انسان در هر سه بخش فوق، با گفتن «یا الله»، «یارب»، «یارحمن» و... سخن خویش را شروع می‌کند، به همه آن‌ها «دعا» بیان می‌شود.

چند اصطلاح در باب دعا به درگاه حق تعالی

در دین مبین اسلام، نه تنها دعا کردن، که حتی نحوه دعا کردن و بلند کردن دست‌ها نیز حیطه توجه قرار گرفته است و برای هر کدام واژه و اصطلاح

خاصی به کار رفته است. این حد دقت در ارائه واژه‌های پرمعنا جهت دعا، مؤید اهمیت والای راز و احتیاج به درگاه حق تعالی است. در ذیل، به این

واژگان از نظر آیات و روایات نگاه می‌کنیم:

رَغَبَت:

(۴) در توضیح این واژه اذعان کرده است که رغبت «به معنی میل و شوق است و در بیان آن است که کف دو دست خود را به سمت آسمان

بداری، به عبارت دیگر، هر دو دست را بگشایی و درون آن‌ها را آشکار کنی».

وی (۴) در بیان علت این نحوه دعا بر این اعتقاد است که: «مقصود از گشودن دست‌ها در حال رغبت و شوق به دلیل این است که در این حال و

کیفیت، شخص امیدوار، به فضل حق تعالی نزدیک‌تر است؛ همچون کسی است که دست‌های خود را برای ریزش احسان در آن‌ها باز کرده» (۱).

امام صادق علیه‌السلام می‌فرماید: «باید دو دست را در حال دعا بالا گرفت و بعد دعا کرد؛ زیرا این کار حالت رغبت به دعا را نشان می‌دهد» (۵).

باز از امام صادق علیه‌السلام روایت است که دست به آسمان بلند کرد و فرمود: رغبت (دعا برای طلب خیری) (۶) و باز فرمودند: «موقع دعا کردن

برای مطلوبی، دست را به آسمان [بلند] کن» (۶).

و از حضرت موسی بن جعفر علیهما السلام مروی است که: «رغبه» (خواهش نمودن) آن است که دو پنجه دست را رو به آسمان نموده و آن‌ها را رو

به صورت خود بگیری» (۷).

و سعدبن یسار به نقل از امام صادق علیه السلام روایت نموده که فرمود: «چنین است رغبت در دعا و نماز و بعد دو دستش را به آسمان بلند کرد» (5).

و ابی اسحاق نیز از ایشان بیان نمود که: «رغبت این است که درون دو مشت خود را به سمت آسمان بداری» (8). رَهَبَت:

فایضی (4) این اصطلاح را این گونه اذعان نموده که رَهَبَت «به معنی ترس و بیم است و در اصطلاح آن است که پشت دست هایت را به سوی آسمان بداری، یا به عبارت دیگر، دو دست را بگشایی و پشت آن دو را ظاهر سازی». ایشان (4) در توضیح فلسفه این نوع دعا نیز بر آن است که: «در رَهَبَت، گویا بنده به زبان خواری و بی مقداری به عالم خفیات و اسرار بیان خواهد داشت:

«پروردگارا، من به باز کردن کف دست به سوی تو اقدام نکردم و روی آن را به واسطه شرمندگی و خواری به سمت زمین متوجه کرده‌ام». از امام صادق علیه السلام نیز روایت است که پشت دست به آسمان کرد و فرمود: این بیم از چیزی است (6) و باز فرمود: «به هنگام دعا برای ترس از چیزی، پشت دست به آسمان بگیر» (6). و امام موسی کاظم علیه السلام نیز فرموده‌اند: «رَهَبَه» (ترسیدن) آن است که کف دست هایت را سرازیر سازی و به همان شکل آن‌ها را تا صورت بلند نمایی» (7).

تَضَرَع:

فایضی (4) این واژه را این گونه معنا می کند که تَضَرَع «به معنی فروتنی کردن و در اصطلاح آن است که با دو انگشت اشاره کنی و آن دو را حرکت دهی (به چپ و راست) و گفته‌اند تَضَرَع آن است که انگشت سبابه راست را به راست و چپ بجنبانی». ایشان (4) در بیان فلسفه این گونه دعا کردن می گوید: «و مقصود به جنباندن انگشتان به طرف راست و چپ در حال تَضَرَع این است که خود را به آن کسی که فرزند مرده است شبیه سازد؛ زیرا چنین کسی در آن حال دست‌ها را به این سو و آن سو کند». و امام صادق (ع) درباره آیه «فما استکانوا لربهم و ما يتضرعون» (مؤمنون/ ۷۶) «نسبت به پروردگارشان فروتنی نکردند و به زاری درنیامدند» فرمود: «تَضَرَع: [در اینجا] برداشتن دست‌ها به دعاست» (9).

و امام باقر نیز درباره آیه فوق‌الذکر چنین فرموده‌اند: «تَضَرَع، بلند کردن هر دو دست است و زاری کردن بدان‌ها» (8). و امام کاظم علیه السلام نیز تَضَرَع را این گونه بیان کرده‌اند:

«تَضَرَع: این است که دو انگشت را حرکت دهی و با آن‌ها اشاره نمایی» (8).

و باز امام صادق (ع) در کیفیت دست بلند کردن در دعا فرموده‌اند که انسان برای لابه و زاری توانسته «انگشت (اشاره) دست راست را به طرف چپ و راست حرکت دهد، که علامت تَضَرَع باشد» (5) و باز فرمودند: «تَضَرَع، جنباندن انگشت است» (8). تَبْتُل:

فایضی (4) می گوید تَبْتُل «به معنی بریدگی و انقطاع به درگاه حق تعالی است (فاطمه زهرا (ع) را بتول گویند؛ مانند با عبادت خدا از دیگران بریده بود) در اصطلاح تَبْتُل یعنی دعا کردن به یک انگشت که بدان اشاره کنی و بیان داشته‌اند تَبْتُل جنباندن انگشت (سبابه) چپ است که آن را به آرامی به سوی آسمان بالا بری و پایین آوری». و در فلسفه بر آن است که: «در حال تَبْتُل که انگشتان را گاهی بالا برد و بعضی پایین آورد، هدف آن است

که گویا به زبان حال به برآورنده حاجات و آمال بیان کند: من از همه بریدم و به درگاه تو رو آوردم و با یک انگشت تأکید داشته که نشانه یگانگی حق تعالی است» (4).

و امام صادق علیه السلام در توصیف تبتل «انگشتان خود گاه بالا برد و گاه پایین آورده و فرمود: «تبتل چنین است» (6).
و امام موسی کاظم علیه السلام فرمود: «تبتل (در آیه ۸ از سوره مزمل) و اذکر اسم ربک و تبتل إلیه تبتلاً، گردانیدن کف دست‌ها است در دعا، در وقت خواندن دعا» (7).

و باز از امام ششم علیه السلام نقل است که: «در تبتل، انگشت سبابه چپ را بجنبانی و به آرامی آن را به بالا و پایین ببری و بیاوری» (8).
ابتهال:

فایضی (4) این واژه را نیز این گونه وصف نموده که ابتهال «به معنی زاری کردن است و در اصطلاح بالا بردن هر دو دست است و این که آن‌ها را بکشی و این موضع اشک ریختن است و بنابراین دعا کنی و گفته‌اند که ابتهال آن است که: هم دست‌ها و هم دو بازو و (دو ذراع) را به سوی آسمان بگشایی و ابتهال در وقتی است که بینی و سائل گریه فراهم شده است». وی در بیان چرایی این نحوه دعا کردن بر این اعتقاد است که: «هدف از کشیدن دست‌ها به سوی قبله در برابر رو در حال ابتهال، یا کشیدن دو دست و دو ذراع (دو بازو) به سمت آسمان، یا کشیدن دست‌ها و گذراندن از سر، به حسب اختلافاتی که در روایات است، آن است که این یک نوع از انواع عبادت‌ها و اظهار کوچکی و خواری است، یا همچون غریقی است که دست‌های لخت خود را از آب برآورده و به دامن رحمتش آویزان درآویخته» (4).

و امام صادق علیه السلام برای بیان ابتهال «دو دست را تا جلوی پیشانی بلند نمود، و می‌فرمود: این ابتهال است، بعد فرمود: ابتهال جز با ریختن اشک نباشد» (6).

و باز فرمود: ابتهال آن است که «دست را از سر بالا ببری و با تضرع دعا نمایی» (6).

و از امام هفتم علیه السلام بیانی است که: «ابتهال» (زاری کردن و اخلاص ورزیدن در دعا) آن است که دست‌ها را بگشایی و جلو آوری» (7).
و امام صادق علیه السلام در حدیثی دیگر برای نشان دادن ابتهال «دست‌ها را در مقابل صورت و به سمت قبله گرفت و فرمود: این است ابتهال (و توجه کامل) و در ادامه فرمود: هر کدام از شما که خواست به درگاه حق ابتهال کند، در آن حال اشک را بر گونه‌ها جاری سازد و اگر نتوانست گریه کند، خود را شبیه گریه کنندگان درآورد» (5).

و باز از ایشان مروی است که: «ابتهال این است که هر دو دست و هر دو ذراع را به سوی آسمان فراز داری. ابتهال وقتی است که موجبات گریه فراهم شده است» (8).

استعاذه:

فایضی (4) معتقد است که استعاذه «به معنی پناه جستن و در اصطلاح هر دو کف دست خود را به جانب آسمان کنی (همچون فردی که می‌خواهد دست به دیوار بگذارد و خلاصه این که کف دست‌ها را به طرف قبله می‌گیری)».

در انتهای این قسمت به حدیثی از امام هشتم علیه السلام در خصوص فلسفه بلند کردن دست‌ها در حالت دعا استناد می‌کنیم:

شخصی از امام علی بن موسی الرضا علیه السلام پرسید: چرا هنگام دعا دست‌های خود را به آسمان بالا می‌بری؟ امام در پاسخ فرمود:

«... [حق تعالی] مخلوق خویش را هنگام دعا و طلب و تضرع ملزم به باز کردن دستان و بالا بردن به سمت آسمان فرمود تا نشان از حال استکانت و بندگی و خواری در برابر او باشد» (6).

دفع عذاب‌های اخروی (مغفرت و آمرزش الهی)

مرتبه بعد که بالاتر از دو مرتبه قبل است، طلب آمرزش الهی و رسیدن به نعمت‌های بی‌حد بهشتی و دوری از عذاب‌های سهمگین اخروی است. نعمت‌های دنیا هر قدر زیاد و خوشگوار باشد، باز هم ارزش و جایگاه انسان را پاسخگو نیست که بهای انسان، بهشت الهی است. چه زیبا فرمود حضرت علی علیه‌السلام که:

«همانا برای نفس‌های شما قیمت و ارزشی است، بنابراین آن را جز با بهشت نفروشید» (10).

و باز فرموده است: «هر نعمتی جز بهشت، کوچک است» (10).

و بلاهای دنیوی در مقابل عذاب آخرت هیچ است هیچ... و آدمی اگر کمی بیندیشد، به این نکته خواهد رسید. در دنیا هر سختی و رنجی بالاخره به آخر رسیده و هر بلایی روزی پایان یافته؛ اما با عذاب و بلای آخرت چه باید کرد؟ بدبختی و عذابی که پایانی ندارد و همیشگی است؟! پس هر گرفتاری و مشکلی در دنیا - هرچند طاقت‌فرسا و کمرشکن باشد - در برابر گرفتاری‌ها و مصایب آخرت، راحتی و سلامی محسوب می‌شود و این مطلب اخذشده از گفتار علی (ع) است. آنجا که می‌فرماید:

«کل بلاء دون النار عافیه»: «هر بلایی کمتر از آتش جهنم، عافیت و سلامتی است» (10).

خانه جهنم مدتی ندارد و مرگی در آن مشاهده نمی‌توان کرد. فقط سختی و رنج است و بس.

ایشان در بیان دیگری از جهنم فرموده‌اند:

«اقامت‌کننده در آن کوچ نمی‌کند، و اسیر آن رها نمی‌شود، و بندهای گران آن شکسته نمی‌گردد، این خانه مدت ندارد تا تمام شود و حیات افراد آن، زمان ندارد تا به سر آید» (10).

و این همه را در مقابل بهشت و نعمت‌هایش چگونه می‌توان مقایسه کرد که به فرموده مولا علی (ع)، وارد شوندگان آن همیشه در نعمت‌اند، (۲) آن هم نعمتی جاودانه و پایان‌ناپذیر؟!

پس مؤمن باید در دعا کردن به این جنبه از حیات خویش توجهی زیاد نماید؛ چراکه سرای آخرت، سرای همیشگی و خانه‌ای پایان‌ناپذیر است و باید برای آن مهیا شد و به همین دلیل است که این رتبه از دعا فوق مراتب قبلی است و ارزش آن افزون بر آن‌ها. طلب آمرزش و مغفرت از خدای غفور و رحیم، کلید رسیدن به نعم بهشتی و دوری از عذاب اخروی است و در دعاهاى مختلف از ائمه هدی علیهم‌السلام رسیده است، به این مرتبه از دعا بسیار تأکید شده است. نمونه‌هایی را در ذیل بیان می‌کنیم:

۱- حدیثی است بدین مضمون که در روز عرفة و در صحرای عرفة، حق تعالی متعال ندا دارد به ملائکه آسمان که ببینید بندگان مرا که از اطراف عالم سربرهنه و خاک‌آلود از برای ابراز بندگی و پیروی فرمان من به این مکان آمده‌اند، آیا دانسته‌اید که دعای ایشان چیست و چه خواسته‌اند؟ ملائکه در پاسخ می‌گویند: دعای آن‌ها طلب مغفرت و آمرزش الهی است. حق تعالی می‌فرماید: شما شاهد باشید که من آمرزیدم ایشان را؛ و از تقصیر ایشان عبور کردم (11).

۲- پیامبر اکرم (ص) و آله بیان دارند: حق تعالی به حضرت موسی (ع) وحی فرستاد که ای موسی، پیوسته که بخوانی مرا و امیدوار باشی، پس زود باشد که پیامرم تو را (12).

۳- دعای حتی باعث افزایش درجه مؤمنین و مؤمنات و در رأس آنها پیامبر اسلام (ص) می‌شود. توضیح آن‌ها پله‌های نردبان رسیدن به معبود بی‌نهایت است و هر شخص در پله خاصی جای دارد و با دعا و طلب مغفرت برای وی، توانسته او را به مرتبه و جایگاهی بالاتر سوق داد و این خصوصیت ویژه همه حتی رسول گرامی (ص) است (۱۳). به نقل صاحب لمعه البیضاء بیان دارد:

«پیغمبر خدا (ص) فرموده خدای متعال به من درجه‌ای وعده داده که به آن درجه نمی‌رسم مگر به برکت دعا... آن وقت در ذیل روایت دارد که خود حضرت از نیکان می‌خواست دعا کنند» (۱۳).

و اینجاست که ارزش صلوات فرستادن بر پیامبر و آل او مشخص خواهد شد. ما با درود فرستادن و دعا نمودن بر این ارواح پاک و مطهر، هم بر درجات ایشان در نزد حق تعالی می‌افزاییم و هم خود را در نزد پروردگار محبوب می‌کنیم. پس این دعای بر پیامبر و خاندانش (ع)، اسباب آموزش و غفران ما را نیز ایجاد می‌کند.

۴- پیامبر اسلام (ص) همیشه در موقع دعا بیان داشت:

«اللهم اغفر لی کل ذنب و تب علی انک انت التواب الرحیم».

«پروردگارا، مرا بیامرز و گناهانم را ببخشای و توبه‌ام را بپذیر، زیرا تو توبه‌پذیر مهربان هستی» (۵).

در واقع، وقتی رسول حق این گونه طلب آمرزش و مغفرت دارد، تکلیف ما بندگان سراپا تقصیر معلوم است؟!

آنجا که عقاب پر بریزد از پشه کوچکی چه خیزد

۵- دعا از چنان قدرتی در عالم به همراه دارد که در بعضی موارد، کلامی از سر صدق و راستی باعث آمرزش فرد خواهد شد؛ چنانچه امام باقر (ع) می‌فرمایند:

«پروردگارا، یک مرد بیابانی را به دو کلمه دعا آمرزید. گفت: خدایا، اگر مرا عذاب کنی اهل آنم و اگر بیامری مرا اهل آنی، خدا او را آمرزید» (۷).

۶- ابی‌عبدالله علیه‌السلام به نقل از رسول گرامی اسلام (ص) فرمود:

«حق تعالی آن بنده‌ای را که از پروردگار - عزوجل - احتیاجی بخواهد، خواه دعایش اجابت شود یا نشود، اصرار دارد، ببخشاید.» و این آیه را تلاوت کرد:

«ایزدم را می‌خوانم، امید که به دعای پروردگارم سخت دل نباشم.» [سوره مریم، آیه ۴۸] (۳).

۷- و ابن فهد روایتی در این زمینه بیان کرده، اذعان دارد:

«دعا المؤمن یضاف الی عمله و یتاب علیه فی الاخره کما یتاب علی عمله».

به معنای:

«دعای مؤمن موجب اضافه شدن اعمال نیک و پاداش بردن در قیامت است، بنابراین به سایر امور حسنه‌اش ثواب و پاداش خواهد داد» (۱).

۸- پیامبر (ص) اذعان دارد:

«برترین دعا آن است که از پروردگارت در دنیا و آخرت، بخشش و عافیت بخواهی؛ اگر آن دو در دنیا و آخرت به تو داده شوند، در حقیقت رستگار خواهی شد» (۳).

که عافیت در دنیا، به مرتبه اول از مراتب دعا و بخشش در آخرت، به مرتبه سوم اشاره دارد.

۹- و این مرتبه دعا آنچنان اهمیت دارد که اگر بعد از فراغت از نماز جزء دعای بنده قرار گیرد، از استجاب الهی برخوردار خواهد شد. علی (ع) می‌فرمایند:

چهار دعا است که شنیده خواهد شد (یعنی می‌پذیرد): پیامبر، بهشت، جهنم، حورالعین. زمانی بنده از نماز فارغ شد، صلوات بر پیامبر بفرستد و از خدا بهشت بخواند و به او از جهنم پناه ببرد و درخواست دارد حورعین را به ازدواجش درآورد؛ زیرا هر شخص بر پیامبر فرستد، دعایش بلند شود و هر که بهشت بخواند، بهشت می‌گوید: خدایا، به این بنده خود هر چه می‌خواهد بده و هر که از آتش پناه برد، آتش می‌گوید: خدایا، پناه بده به این بنده خود از آنچه درخواست پناه دارد و کسی که درخواست حورعین نماید، حوران می‌گویند: خدایا، آنچه می‌خواهد به او بده (14).

نقش دعا در تربیت اخلاقی از دیدگاه قرآن و کلام معصومین علیهم‌السلام چیست؟

پیش از آنکه به نقش دعا در تربیت اخلاقی انسان بپردازیم، نیکوتر است که تربیت اخلاقی را تعریف نماییم. بعضی تربیت اخلاقی را «مجموعه‌ای از فعالیت‌های تربیتی به هدف از میان بردن صفات‌های رذیلت و ایجاد صفات‌های فضیلت» دانسته‌اند (15).

اما بعضی دیگر، تعاریف دیگری از تربیت اخلاقی اذعان نموده‌اند. برای نمونه، به تعریف ذیل تأکید نمایند:

تعلیم و تربیت اخلاقی و ارزشی، به آنچه که مدارس و دیگر نهادهای آموزشی برای کمک به افراد جهت تفکر پیرامون مسائل مربوط به درست و نادرست امور و به دنبال آن، تمایل به سمت خوب بودن اجتماعی و نیز کمک به آن‌ها جهت رفتار به روش و منش اخلاقی و ارزشی انجام داده، اطلاق خواهد شد (15).

یا لجن نیز بر آن است:

«تربیت اخلاقی اسلامی عبارت است از پرورش کودک بر اساس اصول اخلاقی از راه ایجاد احساس و بصیرت اخلاقی به گونه‌ای که پذیرای خوبی‌ها و طردکننده بدی‌ها باشد» (15).

با تأکید به تعاریف فوق و بررسی آیات و روایات، می‌توانیم تربیت اخلاقی را دارای سه نوع بیان کنیم:

شرم از حضرت حق (شرم حضور)

اجتناب از رذائل و صفات ناپسند

دریافت فضائل و صفات درست.

شرم از حضرت حق تعالی (شرم حضور)

شرم یا حیا از حق تعالی، یکی از صفات نیک انسانی است که از آثار و شئون ایمان به حق تعالی است.

انسان مؤمن چون همیشه حق تعالی را ناظر بر اعمال خویش می‌بیند، شرم می‌کند که در حضور مولایش به کار زشت و ناپسندی دست بزند و لذا در مفهوم و معنای شرم و حیا آورده‌اند که:

آخرین حدّ حیا این است که آدمی با همه وجود بداند که حق تعالی از حال وی اطلاع کامل دارد و همواره خود را تحت مراقبت کسی بداند که یک لحظه در نهان و آشکار از معرض دید او پنهان نیست، و اگر بنده معتقد به این باشد که حق تعالی او را می‌بیند و در عین حال گناه می‌کند، حیا ندارد و به قدرت حق تعالی جاهل است، و اگر بر آن باشد که حق تعالی او را نمی‌بیند، کافر است (5).

روایات متعددی در خصوص شرم از حضور پروردگار وارد شده است که به برخی از آن‌ها اشاره می‌نماییم:

پیامبر اسلام (ص) فرمودند:

«از خدا شرم کنید، آن گونه که شایسته است» (16).

و نیز فرموده‌اند:

«از خدا شرم کن! زیرا او به تو نزدیک است» (16).

و علی (ع) می‌فرماید:

«افضل الحياء استحياوك من الله» «برترین حیا آن است که از خدا حیا کنی» (10).

و باز فرموده‌اند:

«الحياء من الله سبحانه (و تعالی) تقی (یقی من) عذاب النار»

«حیا داشتن از حق تعالی، [انسان را] از عذاب آتش حفظ می‌کند» (10).

و باز؛

«الحياء من الله يمحوا كثيراً من الخطايا»

«حیا داشتن از حق تعالی، گناهان بسیاری را محو می‌کند» (10).

و باز؛

«الحياء خلق جميل»: «حیاء، صفاتی زیباست» (10).

پس اگر حیاء در آدمی به منصبه ظهور برسد، گناه و معصیت از وجود او رخت برمی‌بندد و آن که را حیاء باشد، با گناه چه کاری باشد؟ و به کسی

که حیاء دادند، چه ندادند؟ و از آن که حیاء گرفتند، چه دادند؟ و در انسان بی‌حیاء خیری وجود ندارد که علی (ع) می‌فرماید:

«من لا حياء له فلا خير فيه»: «کسی که حیا ندارد، خوبی در او نیست» (10).

و حیاء آدمی را از کار بد و ناپسند دور می‌سازد:

«الحياء يصد عن فعل القبيح»: «حیاء، از عمل بد باز می‌دارد» (10).

و کلید هر خوبی را در آن باید جستجو کرد:

«الحياء مفتاح كل الخير»: «حیاء، کلید هر خوبی است» (10).

و حیاء سبب عفت و پاکدامنی در انسان است:

«سبب العفة الحياء»: «سبب پاکدامنی، حیاء است» (10).

پس یکی از تکالیف مهم مربیان برای تربیت اخلاقی متربیان خود، ایجاد و رشد ملکه حیاء و شرم در ایشان است. حیا و شرمی که باعث شود در

حضور هیچ انسانی خویش را به زشتی آلوده نکنند؛ که بی‌حیایی در حضور مردم، نوعی بی‌حیایی در برابر حضرت حق است:

«من لم يستحي من الناس لم يستحي من الله سبحانه»

«کسی که از مردم حیا نمی‌کند، از حق تعالی حیا نکرده است» (10).

با این اوصاف، انسانی که به دعا دست می‌زند، پیش از آن باید دست از گناه و عصیان الهی بکشد و شرم حضور نگه دارد تا به مرحله استجاب دعا

ورود یابد؛ هرچند که حق تعالی سخت‌تر از آن است که حتی انسان معصیت کار و بی‌حیا را هم از درگاه خویش براند. روایت است که حق تعالی

در بعضی از کتاب‌هایش فرموده:

«بنده با من به انصاف رفتار نمی‌کند، زیرا دعا می‌کند و از من طلب می‌نماید، ولی من شرم دارم او را رد کنم، اما در عین حال از من نافرمانی می‌کند

و حیاء ندارد» (5).

و شرم از حضرت حق در دعا به دو نتیجه منتهی می‌شود:

الف) دوری از غیر و خلوص نیت در دعا

ب) دست احتیاج به سمت پروردگار بی‌نیاز

توضیح آنکه؛

بنده هنگامی مسبب‌الاسباب و علت‌العلل عالم را حق تعالی بداند و ایمان و اعتقاد کامل به قدرت بی‌نهایت او داشته باشد، شرم می‌کند که در حضور او دست نیاز به سوی غیر دراز کند و از دیگری طلب یاری و مساعدت نماید و حق تعالی به آنانی که خالصانه او را دعا کنند، نظر لطف و مرحمت می‌اندازد.

امیرالمؤمنین علی (ع) می‌فرماید:

اگر مردمی که نعمت‌ها از آن‌ها گرفته شده و بدبختی‌ها آن‌ها را در خود فرو گرفته، با خلوص نیت و از ته دل خدا را بخوانند و دل به حق بدهند، هر نعمتی که از آنان سلب گشته، بازمی‌گردد، و همه امورشان به صلاح می‌گراید، ولی آنان در شکر نعمت کوتاهی می‌کنند، لذا نعمت از آن‌ها اخذ می‌شود و حق تعالی نعمت را به شرط سپاسگزاری کرده و باید حقوق آن را ادا کنند، بنابراین اگر بنده در انجام شرط قصور ورزد، بر خداست که اوضاع را (به زبان او) تغییر دهد (5).

و باز می‌فرماید:

«خوشا به حال فردی که از روی خلوص عبادت کند و دعا بخواند و دلش را به آنچه بیند مشغول نکند و خدا را فراموش نسازد» (14).

و رسول مکرم اسلام (ص) فرموده‌اند:

«پاکیزه‌ترین زندگی برای کسی است که عبادت و دعای خود را برای خدا خالص کند» (16).

و حق تعالی از بردن نیاز به درگاه بندگان ناچیز خویش نهی نموده است و دستور داده که همه مخلوقات سر بر آستان او بسایند و از او استمداد و طلب حاجات نمایند. امام هشتم (ع) از پدراناش روایت می‌کند که پیامبر خدا (ص) می‌فرمود:

حق تعالی فرموده: هر مخلوقی که به مخلوق دیگری متوسل شود و مرا فراموش کند، اسباب و وسائل آسمان‌ها و زمین را از او خواهم گرفت.

اگر از من چیزی بخواهد، به او نخواهم داد، اگر دعا کند، اجابت نمی‌کنم و اگر مخلوقی در خانه من بیاید و به من توسل پیدا کند، آسمان و زمین را ضامن روزی او می‌گردانم، از من هر چه بخواهد می‌دهم، و هر دعایی بکند اجابت می‌نمایم، و اگر توبه کند قبول می‌کنم (14).

و حق تعالی سوگند یاد نموده است که آنانی که در دعای خویش امید به غیر او داشته باشند و خضوع و خشوع خویش را نثار دیگری نمایند، ناامید سازد و ایشان را از استجاب محروم کند.

رسول خدا (ص) در حدیثی طولانی می‌فرماید:

حق تعالی به یکی از پیامبران خود وحی کرد و فرمود: سوگند به عزت و جلال خودم، هر فرد غیر از من از دیگری آرزو داشته باشد، امید او را قطع می‌کنم و جامه خواری را بر او می‌نمایم و در دوزخ جایش می‌دهم. او را از خود دور می‌گردانم و از طرف من گشایشی برای او نخواهد بود و از فضل و احسان من برخوردار نخواهد شد، آیا بنده من در هنگام سختی‌ها به دیگران متوسل می‌جوید، در حالی که من می‌توانم سختی‌ها را برطرف سازم.

او می‌خواهد از دیگری رفع پریشانی خود را بخواهد و به دیگران امید بسته که سختی‌ها را از او دفع کنند، در حالی که وجود و توانگری و کلید درهای بسته در دست من می‌باشد. در خانه من روی همه باز است و هر کس می‌خواهد بیاید و خواسته‌اش را بخواهد.

مگر او نمی‌داند هر کس در سختی و مصیبت قرار گیرد و ضعف و ناتوانی برایش پیدا شود، کسی غیر از من توانایی ندارد از او رفع پریشانی کند و گره از کارهای او بگشاید، پس چرا آرزوهای خود را جای دیگر می‌برد و از من اعراض می‌کند. او در حالی که از من چیزی نخواسته، من همه چیز به او داده‌ام، ولی اکنون چیزی از من طلب نمی‌کند و اعراض هم می‌نماید و جای دیگر می‌رود، و از دیگران می‌خواهد مشکلات او را برطرف سازند، و حوائج او را برآورند و از او پریشانی را بزدایند.

من آن خدایی هستم که قبل از سؤال می‌دهم، آیا اگر مورد سؤال قرار گیرم، اجابت نخواهم کرد. این توهمات را از خود دور کنید؛ جود و کرم و بذل و بخشش در دست من می‌باشد، دنیا و آخرت در دست من است، اگر همه اهل آسمان‌ها و زمین از من بخواهند، به آن‌ها می‌دهم. جود و بخشش از مال من نمی‌کاهد، و هر چه بدهم، مانند بال مگسی در خزائن من نقصان پدید نمی‌آید، چگونه در مال من نقصان پیدا شود، در حالی که من نگهبان و حافظ آن می‌باشم، بدا به حال کسی که از من نافرمانی کند و مراقب من نباشد (14). و باز از ایشان منقول است که:

حق تعالی فرموده: «هر مؤمنی که به جز من مونسی برای خود بگیرد، او را به آرزوهایش نخواهم رسانید و جامه خواری را بین مردم به او خواهم پوشانید. او را از مقام قرب خود دور خواهم کرد و راهی به من پیدا نخواهد کرد و طرد خواهد گردید. کدام کس به من امیدوار شد و از من حوائج خود را طلبید و از همه جا دل کند و به در خانه من آمد که من او را از در خانه خود دور کردم و امید او را برنیاوردم» (14).

بحث

پس در این جنبه از تربیت اخلاقی؛ بنده باید خالصانه فقط برای حق تعالی دعا کند و خلوص خود را بدون هرگونه آلودگی فکری، زبانی و عملی به غیر حفظ نماید تا دعای او به آستانه استجابت برسد.

اجتناب از رذائل و صفات ناپسند

یکی از وظایف انسان مؤمن و اهل دعا، دوری از کارهای ناپسند و رذیلت‌های اخلاقی است.

صفات که باعث خشم و ناخشنودی پروردگار گشته و به نام «گناه» و «معصیت» در دین نام‌گذاری شده است. در دعاها وارد شده از معصومین (ع) هم به طلب مغفرت نسبت به گناهان و معاصی اشارات فراوان شده است. گناهایی که سبب حبس دعا و عدم صعود آن به آسمان‌ها شده و لاجرم از استجابت محروم می‌شود. در دعای کمیل، علی (ع) می‌فرماید:

«اللهم اغفر لی الذنوب الّتی تحبس الدعاء»

«بار خدایا، بیا مرز برایم گناهایی که جلوگیری کنند از دعاها» (17).

روایات گوناگون در بیان دوری از گناهان برای استجابت دعا در متون دینی وجود دارد که به بعضی از آنان اشاره می‌کنیم:

۱- رسول گرامی اسلام (ص):

«با یقین به اجابت به بارگاه الهی دعا کنید و بدانید که حق تعالی هیچ دعایی را که از دلی غافل و سرگرم برخیزد، نمی‌پذیرد» (3).

۲- باز از ایشان مروی است که:

«کسب خود را پاک و حلال بدار، که دعایت مستجاب گردد، که مرد گاهی لقمه (حرام یا مشتهی) را به دهن می‌نهد و تا چهل روز بعد دعایش مستجاب نمی‌گردد» (6).

۳- حضرت علی (ع):

«خدای تعالی به حضرت عیسی وحی کرد، که به بنی اسرائیل بگوید: با دل‌های پاک و جامه‌های پاکیزه و زبان صادق به عبادتگاه‌ها وارد شوند و بدانند که من دعای کسی را که بر گردنش مظلومه و حقی از دیگری باشد، مستجاب نمی‌کنم» (5).

۴- و باز از ایشان نقل است که:

«سوگند به خدا هیچ نعمتی از مردمی گرفته نمی‌شود، مگر به علت گناه آن‌ها، پس ای مردم، نعمت خدا را با طاعت نگاه دارید و فرمانش را انجام دهید و به درگاهش دعا کنید، زیرا دعا سبب گشایش رحمت و روشنی دل زاهدان و اشتیاق عابدان است» (5).

۵- نوف بکالی شی در خدمت امیرالمؤمنین (ع) بود، ناگاه دید ایشان از بستر خوابش برخاست و نگاهی به ستارگان آسمان کرد و سخنانی را به نوف فرمود و در ضمن، این مطلب را برای وی بیان کرد که:

«ای نوف، پیامبر (ص) در چنین ساعتی از شب، برخاست و فرمود: دعای کسی در این ساعت رد نمی‌شود، مگر این که آن شخص، باجگیر یا مأمور مالیات (ظلمه) یا خبرچین یا شاعر هزلیات و هجویات یا تمبک‌چی و سازچی باشد (که دعای چنین افرادی پذیرفته نیست)» (5).

۶- و روایت است که:

حضرت موسی (ع) عبور کرد بر مردی که در حال سجود بود و تضرع و زاری و دعا می‌کرد، آن حضرت عرض کرد: پروردگارا، اگر حاجت این مرد به دست من می‌بود، هر آینه حاجتش را برآورده می‌کردم. وحی رسید: ای موسی، مرا می‌خواند ولی قلب او متوجه گوسفندی است که دارد، پس اگر سجده کند آن قدر که مهره‌های پشتش خرد شود و چشمانش سفید گردد، او را اجابت نکنم، و در روایت دیگر، تا از خودش برطرف نکند آنچه را که من دشمن می‌دارم (5).

۷- و نیز؛

فرموده است خدای تعالی: گاه بنده من حاجتی را می‌طلبد از من و پس از آن که اجابتش نمودم، گناه می‌کند، پس خواهیم گفت به ملائکه‌ها که (ببینید و شاهد باشید) بنده من اعراض از من نموده و به معصیت و نافرمانی من مشغول است. لذا مستحق است که از نعمت محروم شود و از این پس، دیگر به حوائج خود نائل نخواهد شد مگر به طاعت و بندگی من (5).

۸- و باز از رسول خدا (ص) نقل است که:

«گاه می‌شود که بنده‌ای دست نیاز جانب حق تعالی دراز می‌کند و حال آن که غذایش از حرام و لباسش از حرام است، پس چگونه با این حالت دعایش مستجاب می‌شود؟!» (5).

۹- امام سجاد (ع):

«گناهانی که مانع قبولی دعا می‌باشند عبارتند از: سوءنیت، خبث باطن و نفاق با برادران، اجابت نکردن دیگران، تأخیر نمازهای واجب تا آن گاه که وقتش بگذرد و نیکی نکردن در راه حق تعالی و ندادن صدقه و احسان و زبان به فحش و ناسزا گشودن» (14).

۱۰- شخصی از امام صادق (ع) سؤال نمود:

«چرا ما دعا می‌کنیم، ولی مستجاب نمی‌شود؟»

حضرت در پاسخ فرمود:

«چون شما کسی را می‌خوانید که از او پروا ندارید و از فرمانش سر می‌پیچید؛ با این وصف چطور دعای شما را بپذیرد؟» (5).

۱۱- و روایت است که:

«گاهی کسی از خدا چیزی می‌خواهد و سزاوار است حاجتش برآورده شود، سپس گناهی می‌کند و حق تعالی به فرشته می‌فرماید: حاجتش را برآورده مساز، چراکه او مرا به خشم آورد» (16).

۱۲- امام صادق (ع):

«ان الله عزوجل لا يستجيب دعاء بظهر قلب قاس»

«راستی خدا عزوجل اجابت نکند دعا را از روی دل سخت و با قساوت» (8).

۱۳- امام ششم (ع) داستانی را در خصوص اثر عدم تقوا در استجابت دعا بیان نمود که بدین شرح است:

در بنی اسرائیل مردی بود و سه سال به درگاه خدا دعا کرد که به او پسری بدهد، و چون دید خدا مستجاب نکند، گفت: پروردگارا، آیا من از تو دورم که نشویم یا تو به من نزدیکی و مرا پاسخ ندهی؟ فرمود: یکی به خوابش آمد و گفت: تو سه سال است خدا را با زبانی بی‌شرم و دلی سرکش و ناپرهیزکار می‌خوانی و با نیتی ناراست، از بی‌شرمی خود را باز کن و دلت پرهیزکار شود و خوش‌نیت باش. فرمود: آن مرد چنین کرد و آن‌گاه به درگاه خدا دعا کرد، برای او پسر زاد (14).

۱۴- دوری از گناه و معصیت الهی آن‌چنان ارج و مقامی دارد که فرشتگان حامل عرش الهی و سایر فرشتگان پیرامون عرش بر آن بذل توجه نموده، در دعاها و خویشتن برای مؤمنین از حق تعالی توفیق آن را برای ایشان خواستارند. در سوره غافر، آیات ۷ و ۸، دعای فرشتگان را می‌خوانیم:

فرشتگانی که عرش با عظمت الهی را بر دوش گرفته و آنان که پیرامون عرش‌اند، به تسبیح و ستایش حق مشغولند، هم خود به خدا ایمان دارند و هم برای اهل ایمان از خدا آمرزش و مغفرت می‌طلبند که: ای پروردگاری که علم و رحمت بی‌منتهایت همه اهل عالم را فرا گرفته است، تو به لطف و کرم، گناه آنان که توبه کردند و راه رضای تو را پیمودند ببخش و آنان را از عذاب دوزخ محفوظ دار. و هم آن مؤمنان را از ارتکاب اعمال زشت نگاه‌دار که هر که تو از زشتکاری امروز محفوظ داری، در حق او رحمت و عنایت بسیار فرموده‌ای و آن به حقیقت رستگاری بزرگ از بلا یا (و فیروزی عظیم در آخرت) خواهد بود.

و چه رستگاری از این بالاتر که دعای انسان به مقام و مرتبه استجابت برسد و این مهم فقط به واسطه دوری از معصیت و گناه به دست می‌آید.

دریافت فضائل و صفات مطلوب

و بنده قبل از دعا باید خویشتن را به صفات حمیده که مورد پسند حق تعالی است آراسته سازد که اگر او فرشته‌صفت نگردد، دعایش از لذت اجابت الهی محروم خواهد شد. اگر در دوری از رذائل اخلاقی، آداب شیطانی را از خود دور می‌نماییم، در فضائل اخلاقی به آداب ملکوتی و نورانی ملبس گشته، اخلاق فرشتگان را در خود متجلی می‌سازیم و به راستی انسانی حقیقی می‌شویم.

از دیو و دد ملولم و انسانم آرزوست. اگر بنده به اطاعت اوامر الهی مشغول گردد، از مقام قرب الهی برخوردار می‌شود و بنده مقرب جزء افرادی است که دست رد به دعاهایش نخواهد خورد. اینک چند روایت در این زمینه می‌آوریم:

۱- علی علیه السلام:

«دعاکننده بدون عمل [خیر] همچون تیرزننده‌ای است که کمانش زه نداشته باشد» (14).

۲- و باز از ایشان منقول است که:

حق تعالی متعال به عیسی بن مریم وحی کرد که به بنی اسرائیل بگویند به خانه‌های من جز با دل پاک وارد نگردند، باید هنگام ورود دیدگان آن‌ها خاشع باشند و دست‌ها از هر آلودگی پاک شوند و پاکیزه در آنجا قدم گذارند.

شما به آن‌ها بگویند در غیر این صورت، من دعای هیچ یک از شما را قبول نمی‌کنم و مورد اجابت قرار نمی‌دهم... (14).

۳- ثمالی از حضرت صادق علیه السلام روایت می کند که فرمود:

به خویشاوندانت برسان که من هرگاه بنده ای از آن ها را به طاعت خود امر می کنم و او هم فرمان مرا اجرا می کند، بر من لازم می آید که او را در طاعت خود یاری دهم.

اگر از من چیزی بخواهد، به او می دهم، و اگر دعا کند اجابت می کنم، اگر به من چنگ بزند، او را حفظ می نمایم، و اگر از من چیزی درخواست کند، او را از دیگران بی نیاز می سازم، اگر بر من توکل کند، او را حفظ می کنم و اگر همه به او نیرنگ نمایند، او را نگه می دارم (14).

۴- امام صادق علیه السلام به یکی از یارانش فرمود:

«هر که اوامر الهی را اطاعت کند و بعد او را با شرایط دعا بخواند، حق تعالی دعایش را مستجاب نماید» (6).

۵- پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم در خصوص حوادث بعد از زمان خود بیانات فراوانی دارند که یکی از آن ها در خصوص ترک فضائل مهمی مانند امر به معروف و نهی از منکر و اطاعت از اهل بیت علیهم السلام می باشد که در اجابت دعای نیکان امت هم مؤثر است. ایشان می فرمایند: «هنگامی که [مسلمانان] امر به معروف و نهی از منکر را ترک کنند، و از نیکان خاندان من پیروی ننمایند، حق تعالی بدها را بر آن ها مسلط می سازد و نیکان هر چه دعا کنند، مستجاب نمی گردد» (14).

۶- یکی از سخنان حق تعالی به حضرت موسی (علیه السلام) این بوده است:

«ادعنی بالقلب النقی و اللسان الصادق»: «ای موسی، مرا با قلب پاک و زبان راستگو بخواه و با من دعا کن» (18).

ادعیه قرآنی در باب تربیت اجتماعی

با توجه به دعاهایی که در قرآن از زبان پیامبران، فرشتگان و مؤمنین ذکر شده، درمی یابیم که اکثریت آن ها با صیغه جمع آمده است؛ گویا حق تعالی تأکید بر دعای جمعی را در آیات خود نشانه ای از استجابت می داند. مانند بقره/۲۵۰، آل عمران/۱۹۳، مائده/۸۳، مؤمنون/۱۰۹ و... و همچنین، دعای بر دیگران نیز مورد سفارش حضرت حق بوده است؛ مانند آیه ۱۰ سوره حشر که از زبان مؤمنین می فرماید:

يقولون ربنا اغفر لنا و لاخواننا الذين سبقونا بالايمان.

[مؤمنین] به درگاه خدا عرض می کنند: پروردگارا! بر ما و برادران دینی مان که در ایمان پیش از ما شتافتند، (همه را از کرم) ببخش.

و یا از زبان پیامبری (حضرت موسی علیه السلام) در حق پیامبر دیگر (هارون علیه السلام):

قال رب اغفر لي و لاخي و ادخلنا في رحمتك و انت ارحم الراحمين (اعراف/ ۱۵۱).

(موسی) گفت: «پروردگارا! من و برادرم را بیامرز، و ما را در رحمت خود داخل فرما، و تو مهربان ترین مهربانانی».

نتیجه گیری

قرآن کریم دارای وجوه مختلفی از دعا است. توکل جستن و دعا کردن در قرآن بسیار تأکید شده است. آیات قرآنی یک کنش کرداری ویژه را از دعا برداشت می کنیم. بنابراین، زیبایی و یا زشتی یک عمل را در لحن و کنش گفتاری آیات و کلمات می توان دریافت. در واقع، مطالب علمی و دیگر منابع و متون به حالت یک کنش گفتاری است و بعد از شنیدن آن ها، تحلیل گفتمان و یا یک برداشت ویژه را از لحن آن ها نخواهیم داشت. در نظریه کنش های گفتاری، معنا نه تنها از دیدگاه مشخصه های معنایی و معنای شرایط صدق بررسی خواهد شد، بلکه به مثابه کنش و عمل تلقی خواهد شد که در جهان بیرون از زبان تغییری ایجاد خواهد کرد. تعدادی از جملات را نمی توان با توجه به شرایط صدق و کذب، تأیید و تکذیب

کرد و نیز جملاتی در زبان وجود دارد که هیچ خبر و اطلاعی به دست نمی‌دهد. دعا در قرآن کریم، ضمن داشتن لحنی آرام و همراه با سکون، باعث ایجاد آرامش، توکل و اعتماد در افراد می‌شود. در روایات و آیات متعدد نیز شاهد آن هستیم که به دعا و توکل جستن بسیار تأکید شده است. در واقع، دعا و توکل ضمن آنکه باعث سهولت بخشیدن به امور حیات می‌شود، باعث آن نیز می‌شود که در روح و روان مؤمن آرامش ایجاد شود. در واقع، مهم‌ترین وجه تربیتی آن توسل جستن، آرامش و رهایی یافتن است.

مشارکت نویسندگان

در نگارش این مقاله تمامی نویسندگان نقش یکسانی ایفا کردند.

تعارض منافع

در انجام مطالعه حاضر، هیچ‌گونه تضاد منافی وجود ندارد.

موازین اخلاقی

در انجام این پژوهش تمامی موازین و اصول اخلاقی رعایت گردیده است.

References

1. Gharib M. The Role of Supplication in Human Education from the Perspective of the Qur'an and the Words of the Infallibles: Allameh Tabataba'i University Press; 2009.
2. Barazesh A. The Ascending Qur'an. Tehran: Amirkabir Publications; 1995.
3. Khorramshahi Ba-D, Ansari M. The Message of the Prophet. Tehran: Monfared; 2002.
4. Fayezi A. The Method of Prayer and Supplication in Islamic Education. Tehran: Tarahan-e Nashr; 1997.
5. Deylami HiAa-H. Irshad al-Qulub. Tehran: Mostafavi; 1997.
6. Tabarsi HiF. Translation of Makarim al-Akhlaq. Tehran: Farahani.
7. Saduq MiA. Amali of Shaykh Saduq. Tehran: Islamiyah; 1998.
8. Kulayni MiYq. Usul al-Kafi. Qom: Osveh Publications.
9. Shahid al-Awwal MiM. Forty Hadiths: Al-Arba'un Hadithan. Qom: Nahavandi; 1995.
10. Tamimi Amadi Aa-WiM. Classification of Ghurar al-Hikam wa Durar al-Kalim. Mashhad: Zarih-e Aftab; 2002.
11. Gilani Aa-R. Persian Commentary on Misbah al-Shari'ah wa Miftah al-Haqiqah. Tehran: University of Tehran Press; 1964.
12. Ibn Fahd al-Hilli AiM. The Way of Life and Supplication: Translation of Uddat al-Da'i. Qom: Islamic Knowledge Foundation; 1996.
13. Dastgheib A. Supplication and Remembrance. Shiraz: Kanoun-e Tarbiyat; 1984.
14. Majlisi MB. Heaven and World: Translation of the Book Asma' wa al-Alam from Bihar al-Anwar. Tehran: Islamiyah; 1972.
15. Davoudi M. The Educational Conduct of the Prophet, Vol. 3: Moral Education. Qom: Research Institute of Hawzah and University; 2008.
16. Meshkini SR. Supplication from the Perspective of Thinkers. Tehran: Boshra Religious Research Cultural Institute; 2008.
17. Qomi HSA. Complete Mafatih al-Jinan. Mashhad: Hatef; 2003.
18. Hurr al-Amili MiH. Complete Hadith Qudsi: Translation of Jawahir al-Saniyyah. Tehran: Dehghan; 1999.